

»DET ONDE«

Paya Hauch Fenger og Peter Berliner

I artiklen problematiseres brugen af psykologiske teorier til at forklare fænomener som 'ondskab' gennem en individualisering og naturalisering. Der argumenteres for, at denne forklaringsmodel kan anskues som en arrogant position, hvor psykologien deltager i en positionering, der marginaliserer og undertrykker folk, og som endvidere (kan) benyttes til en legitimering af voldelige handlinger. Endvidere kritiseres det, at denne retning inden for psykologien udelukkende har forsøgt at forklare og forstå fænomener, men at dette fører til en resigneret holdning til krig, vold og fattigdom, hvor man ikke søger at ændre på de faktiske forhold. Som et alternativ anlægger artiklen et diskurspsykologisk og magtkritisk perspektiv på begrebet ondskab, med henblik på en aktiv deltagelse i en ændring af de strukturelle forhold der leder til fattigdom, undertrykkelse og marginalisering. Dette gøres gennem en fokusering på og dekonstruktion af de processer, hvorigennem begreber som fx ondskab konstrueres samt en interesse for de konsekvenser italesættelsen af begrebet har. Slutteligt opfordres til at anlægge et communitypsykologisk perspektiv, idet denne metode ikke nøjes med at studere verden, men forsøger at involvere sig i en ændring af de faktiske forhold med henblik på at skabe en bedre livsverden for de marginaliserede.

Det er den enkeltes personlige ansvar at sørge for, at godhed ikke bare er noget, man diskuterer på det abstrakte plan med højtuddannede venner, men udmønter sig i handling. (Imre Ketész)

Introduktion

Ifølge Henrik Høegh-Olesen (Andersen, 2002) er alle mennesker i stand til at begå uhyrlige handlinger pga. en for menneskeheden iboende tilbøjelighed til at indordne sig og adlyde ud fra en hierarkisk funderet autoritetstro. Argumentet er bygget op omkring Milgrams forsøg i USA i 1960erne.

Paya Hauch Fenger er cand.mag. i Internationale udviklingsstudier og Psykologi. Forsker ved Rehabiliterings- og Forskningscentret for Torturofre (RCT).

Peter Berliner er cand.mag. & cand.art. (Idehistorie og Psykologi). Fagudviklingsleder i psykoterapi ved Rehabiliterings- og Forskningscentret for Torturofre (RCT) og lektor ved Institut for Psykologi, Københavns Universitet

Milgrams forsøg bestod i, at en person oplæste nogle meningsløse ord-lister for en anden person. Denne skulle dernæst huske ordlisten og kunne udpege ord, der ikke oprindeligt havde været med i den. Gjorde han eller hun ikke dette korrekt, skulle vedkommende straffes med et elektrisk stød. I virkeligheden var det kun den ene person, der var egentlig forsøgsperson, den anden – personen, der fik stødene – var en betalt skuespiller, der kunne jamre sig og råbe om hjælp!

Forsøgspersonen, der gav stødene, kunne høre den andens skrig, men skulle alligevel fortsætte med at give stødene, indtil den anden kunne klare opgaven med ordlisterne uden fejl. I en række tilfælde fortsatte forsøgspersonerne så langt, at skuespilleren foregav at skrige vildt, besvime og ligge livløs hen i stolen. Forsøget drejede sig om at se, hvor langt folk lod sig presse til at give stød (dvs. mishandle et andet menneske), når en autoritet (forsøgslederen) sagde, at de skulle. Milgram fandt at 65% af hans forsøgspersoner var »helt lydige«, dvs. fortsatte forsøget til den bitre ende. Størstedelen af denne gruppe bestod af såkaldt almindelige mennesker, men også af en lille gruppe, der fandt nydelse i at påføre andre mennesker smerte.

Ifølge Høegh-Olesen (Andersen, 2002) kan forsøgets resultat forklares ved at størstedelen af de 65%, er personer, der kan karakteriseres ved at have været udsat for en autoritær opdragelse, have været udsat for et misbrug og omsorgssvigt, som har ført til en varig skade af deres nervesystem eller være født som psykopater. Sidstnævnte gruppe vil have en iboende tendens til at kunne udvikle sig til »gode bødler og sadister«. Den almindelige bøddel, som kunne være du eller jeg, vil oftest være en person der i sit voksenliv har overværet grusomheder og er blevet frataget familie, ejendom og værdighed. Derudover ser Høegh-Olesen en latent fare for udviklingen af menneskelig følelseskulde, der kan føre til bøddelagtige gerninger, som følge af den postmoderne individualisering. Slutteligt benyttes Biblens syv dødssynder som en sidste forklaringsmodel på menneskets iboende ondskab, som det tilsyneladende fremkom i forsøget.

Høegh-Olesen giver en bred forklaring på, hvad der kan gøre os til bødler. – En forklaring, der trækker på diskurser inden for religion og psykologi og som forstår ondskab som iboende mennesket. Ondskaben kan da aktiveres ved den rette ydre stimulering af vores sanser og erfaringsgrundlag.

Hvad Høegh-Olesen ikke berører nærmere, er den store gruppe på 35% i forsøget, som sagde fra undervejs. De ville ikke pine et medmenneske, når de fik ordre på at gøre det – heller ikke selvom såvel kontekst som diskurs søgte at presse dem til det. Dvs. mere end 1/3 ville ikke, hvilket må siges at være en høj andel, hvis man vil argumentere for en placering af det »onde« inden i »os alle«. Det sidste argument er væsentligt, hvis vi accepterer den psykologiske diskurs – psykologisering, individualisering og naturalisering (essenstilskrivning), idet denne således ikke er holdbar på egne præmisser. Pointen er her, at selve indskrivningen af denne logik er uholdbar.

Det skal endvidere nævnes, at der er mange diskussioner inden for psykologien om, hvorvidt man kan overflytte resultater af laboratorieforsøg til andre livssituationer. Mange undersøgelser har vist, at det der reelt undersøges ved laboratoriet, er kontekstens betydning for den pågældende forsøgspersons handlinger. Den økologiske validitet af laboratorieforsøg kan være ganske lav og det må derfor i sig selv vække forundring, hvorfor bestemte laboratorieforsøg får så stor gennemslagskraft i den dominerende psykologiske diskurs. Det kan antageligt forklares ved deres politiske implikationer, som her en psykologisering, individualisering og naturalisering af det »onde«, hvilket fjerner psykologien fra en politisk diskurs, der ser overgreb på mennesker som handlinger, der udspringer af politiske beslutninger.

Dette er interessant, idet Milgrams teori var et forsøg på at vise kontekstens betydning for menneskelige reaktioner. Det var et socialpsykologisk forsøg, der ville argumentere mod personlighedsorienterede forklaringer på organiseret vold, såsom Adorno et als. (1950) teori om »den autoritære personlighed«. Forklaringen på adfærden skulle ifølge Milgram ikke findes i personligheden, men i situationen. Forsøgets laboratoriekarakter gjorde dog, at politiske og sociale forhold blev gjort neutrale. Det bliver ikke inddraget i forsøgene, at man uden for laboratoriet ofte anvender unge, uuddannede mænd (og kvinder) fra fattige, undertrykte grupper til at undertrykke andre – og at dette sker gennem udøvelse af diskursiv udpegning af den gode sag og en udpegning af ofrene som onde og fjendtlige. Hele denne politiske kontekst falder væk i den psykologiske analyse, hvilket fører til at Milgrams forsøg kan tages til indtægt for en re-psykologisering af problemstillingen ved at konkludere at det onde da findes »inden i« hver enkelt af os.

Rose fremfører en kritik af denne form for *psykologisering* og skriver som afslutning på bogen »*Governing the Soul*« en kritik af adskillelsen af det psykiske fra den livssammenhæng, mennesker lever i:

Kan man forestille sig en anden form for frihed ud fra en etik, der er »overfladisk«, dvs. en etik, der ikke går fra det ydre mod det indre, og som ikke hele tiden vil afdække en skjult, indre sandhed bag det ydre. En frihed, der bevæger sig i det ydre, mellem og blandt mennesker – hvor subjektivitet er valg (i en livssituation), er kollektiv og retter sig mod konkrete handlinger. En etik, der ikke stræber mod at problematisere, forherlige eller styre sjælen? (side 272 – vores oversættelse).

Høegh-Olesens forklaringsmodeller (Andersen, 2002) hjælper os ikke meget til at forstå, hvad ondskab er. Og hans forklaring giver på ingen måde en indikation for, hvad der kan gøres for at reducere menneskets ugerninger. I stedet for at forklare denne type af handlinger ud fra et religiøst og psykologisk paradigme, der hviler på en forståelse af »det onde« som es-

sens i mennesket, mener vi at det vil være mere hensigtsmæssigt at anvende en teori, der ikke forsøger at forklare hvad ondskab er, men som i stedet søger at åbne op for en politisk forståelse af problemer som vold og krig, og som giver et magtkritisk perspektiv på de videnskabelige paradigmer, der benyttes som mulig institutionaliserede former for legitimering af netop vold og krig. I det følgende vil vi argumentere for anvendelsen af et teoretisk udgangspunkt, som ikke fører til en resigneret forståelse af problemstillinger, men som derimod kan benyttes i en aktiv handling på den politiske og videnskabelige slagmark.

Den psykologiske diskurs

Menneskers problemer, også af psykologisk art, eksisterer i konkrete livspraksisser. Det gælder også handlinger og adfærd, der på forskellig vis tematiseres som onde. Det vedrører også det at være offer for »ondskab« – at være offer, fordi ens familie er blevet skudt eller fordi man er blevet lemlestet i forbindelse med det, der kaldes *etnisk udrensning*, hvilket tydeligvis sker i en konkret, social virkelighed – med en politisk begrundelse (Das et al., 2001; Kleinman et al., 1997).

Inden for psykologien er det kun sjældent, at man direkte relaterer psykologiske problemer til politiske forhold. Dette skyldes ikke så meget at mennesker ikke omtaler politiske aspekter, når de præsenterer deres problemer, f.eks. i psykoterapi – for det gør de ofte. Det skyldes nok snarere, at vi i de psykologiske diskurser genfortæller menneskers problemer i andre termer, der individualiserer problemerne. F.eks. hænger voldtægt jo åbenlyst sammen med bestemte, udbredte holdninger vedrørende kvinders rettigheder samt vedrørende vold – holdninger, der (som alle holdninger) er plastiske og kan ændres (Lee & Owens 2002, Stainton Rogers & Stainton Rogers 2001).

At ville forklare dette alene ved iboende træk i mænd og kvinder, iværksætter den ovenfor omtalte psykologisering, ved at argumentere ud fra en præmis om noget indre, mere sandt inden i det synlige. Psykologiseringen er blevet kritiseret af diskurspsykologien. I denne ses sproget ikke som udtryk for noget andet, noget indre, men som en social handling i sig selv. Sprogbrug er produktive handlinger, hvorved der skabes fælles forståelser af verden. Dette er ikke fordi der opnås enighed om noget indre, men fordi sprogbrugen simpelthen er med til at skabe vores opfattelse og beskrive verden på en bestemt måde. Når man taler, er det ikke for at afdække en indre sandhed, men for at deltage i en proces, der skaber en bestemt opfattelse. Der er ikke noget indre indhold, der kan afdækkes, men det ene udtryk åbner eller lukker for andre udtryk i en proces, der finder sted i sociale situationer i konkrete livssammenhænge, f.eks. i køkkenet, når der laves mad.

At tale er på den måde en social handling, og den skal undersøges ud fra, hvad den skaber i den sociale kontekst. En talehandling vurderes således ikke ud fra dens grad af overensstemmelse med verden, idet verden kan fortolkes på et utal af forskellige måder. Det er i stedet i selve sproghandlingen, at der skabes og forhandles mening og betydning. Sproghandlingerne skaber den sociale realitet gennem konstruktion af kategorier og forhandling af disse.

Forskellen på mennesker, der ellers i psykologien ofte er blevet forklaret ved individuelle forskelle i temperament eller socialisering, forklares her som forskellige positioner i den fælles konstruktion af mening gennem sproget. Det drejer sig om, hvorledes mennesker konstruerer de kategorier, der udpeger objekter og hændelser som væsentlige og beskriver dem på bestemte måder. Graden af deltagelse i de arenaer (steder), hvor dette foregår, bliver derved meget vigtig. Hvad mennesker siger, fortæller os ikke noget om deres »indre« væsen, men det viser os, hvad de aktivt *gør* med deres ord i de sprogspil, de har adgang til at deltage i. Interessen ligger i, hvorledes mening skabes i sociale forhandlinger i dagligdagen. Det handler om, hvad vi *gør* med vores ord, dvs. hvordan vi skaber et bestemt verdensbillede med dem.

Dette åbner for at undersøge, f.eks. hvorledes der i massemediernes konstrueres og bruges bestemte kategorier, der derefter opfattes som *objektive* beskrivelser af fænomener i verden. Men beskrivelserne er i et diskurspsykologisk perspektiv handlinger, der kæmper for en bestemt diskurs, dvs. en bestemt fortælling om verden. Dette bliver tydeligt i situationer som tiden i Sydafrika under *apartheid*, hvor en bestemt beskrivelse af store dele af befolkningen blev den – med magt – dominerende diskurs i landet. Andre eksempler er beskrivelsen af *jøder*, *afro-amerikanere*, *arabere* og andre grupper i kategorier, der legitimerer vold og/eller politisk og økonomisk dominans over disse grupper. Det viser sig, at en diskursiv kamp kan nytte for f.eks. grupper med en bestemt seksualpraksis som homoseksuelle, der er blevet beskrevet særdeles forskelligt igennem de sidste hundrede år – fra sygdomskategorier til menneskerettighedskategorier. Et andet kendt eksempel er de store ændringer, der er sket i beskrivelsen af kvinders rettigheder. En speciel kategori i forbindelse med dominans er begrebet om »de primitive«, der var en dominerende diskurs i forbindelse med kolonialisme. Processen med at skabe kategorier, der legitimerer undertrykkelse, benyttes af den magthavende gruppe til at italesætte bestemte kendetegn hos den pågældende befolkningsgruppe og genfortælle disse i negative termer.

Et morsomt og tankevækkende eksempel på at vores forståelse af virkeligheden er underlagt sprogets diskursive klassifikationssystem, gives af Foucault i forordet til »*The Order of Things*«, hvor han fortæller om en passage i en bog af Borges, hvori der beskrives:

A 'certain Chinese Encyclopaedia' in which it is written that 'animals are divided into: (a) belonging to the Emperor, (b) embalmed, (c) tame, (d) sucking pigs, (e) sirens, (f) fabulous, (g) stray dogs, (h) included in the present classification, (i) frenzied, (j) innumerable, (k) drawn with a very fine camel-haired brush, (l) et cetera, (m) having just broken the water pitcher, (n) that from a long way off look like flies. (Foucault 1973: xv)

Denne opdeling af dyrene kan virke absurd, men den gør pointen mere klar: om noget er sandt er ikke afhængigt af virkelighedens substans, men om nogen har magten til at gøre det sandt. Diskussionen om *sandheden* bliver derved omsonst og man må i stedet se på konsekvenserne af diskursen – fx udnyttelse og undertrykkelse (Sampson 1999).

Diskurspsykologien er i stand til at analysere konsekvenserne af bestemte diskurser uden at skulle henvise til indre »mønstre« eller »dynamikker«. At henvise til sådanne konstruktioner er jo selv en sproghandling, dvs. en markering i en ideologisk kamp om at kontrollere diskursen og indstætte sin egen position som kontekstsættende.

I psykologien generelt kan der analytisk findes bestemte teoretiske positioner, der hver for sig forsøger at italesætte menneskers følelser, handlinger og intentioner. Disse er ofte omtalt som 1. ordens teorier, 2. ordens teorier og socialt kontekstuelle teorier.

Den første position beskæftiger sig med emner som selvet, tilknytning, følelser, objektrelationer og dynamikker. Disse fænomener undersøges og forstås som faktisk forekommende i det undersøgte. De præsenteres som reelt eksisterende snarere end som positioner i sociale sprogspil. Derfor bliver det også relevant at diskutere, hvorvidt de er rigtigt set og afdækket i en erkendelsesproces. Adfærd, udtalelser og symptomer ses som udtryk for bestemte bagvedliggende mønstre, en form for mere sand essens end det sete og hørte, det udførte eller sagte. Dette betyder, at der er en kamp om sandheden – om at have den rigtige analyse eller teori. Og det bliver muligt inden for den enkelte sandhed at omskrive menneskers udtalelser og handlinger til på forhånd givne formler og teoretiske standpunkter. Psykologen indgår således i praksis som ekspert og som oversætter af livets mangfoldighed til på forhånd givne forståelser. I dette analytiske standpunkt antages det at iagttageren står uden for det iagttagede og at hun/han derfra kan fortolke sig frem til en mere sand viden om det setes indre logik. Denne 1. ordens position er indholdsteoriernes område og der tales om person, individ og selv.

1. ordens positionen overskrides i det øjeblik det bliver klart, at der er tale om forskellige fortolkninger af fælles oplevelser, dvs. at der åbnes for, at der ikke er nogen, der besidder den endelige sandhed. I stedet er der tale om synspunkter i en flerstemmighed af synsvinkler og forståelser. Det er den praksis, vi kalder *forhandling*, der åbner for dette, idet det anerkendes,

at der er et mylder af forskellige stemmer, der alle byder ind på begribelsen af det forhandlede emne. Hvor man i 1. ordens perspektivet er optaget af årsager og virkninger, altså et fortid-nutid-perspektiv, er man i 2. ordens perspektivet optaget af at bidrage til flerheden på måder, der bringer systemet af de deltagende videre i en, af dem selv opfattet som, konstruktiv retning (i et nutid-fremtid-perspektiv). Psykologen er her blot en deltager blandt de andre og deltager i systemet. Det er ikke muligt at »afdække« sandheden om processer i gruppen eller i den enkelte, idet et udsagn om dette blot er endnu et udsagn i forhandlingen. Igennem processen udpeges forskellige mulige positioner, man kan udfylde, f.eks. er det blevet vist, hvorledes nogle medlemmer af en gruppe kan blive udpeget som »sygdomsbærere« igennem kommunikationsprocessen. På dette område tales om subjektpositionering, hvor subjektet positioneres igennem en sproglig, diskursiv proces.

Denne 2. ordens position er det systemiske teoriområde og omfatter empowerment af de involverede mht. at kunne lytte nysgerrigt til hinanden og kunne lade egne synspunkter blive hørt i og bidrage til den fortsatte forhandling. Denne empowerment kan også bruges i politiske sammenhænge, hvilket da rækker ud over systemet og placerer dette i en større kontekst. Området er blevet udvidet teoretisk på i hvert fald to måder, der begge peger i retning af en social og materiel kontekstualisering. Den praksis, der åbner for dette, er det at *fungere* i en bestemt livssituation, en kontekst. Den første måde, forhandlingens område er blevet udvidet på, er ved at undersøge, hvorledes lokale forhandlinger er indlejret i større diskursive markeringer af viden og magt. At være »en mand« er f.eks. noget, der i nogen grad kan forhandles lokalt, men det viser sig snart, at der er nogle større ideologiske formationer, der udsiger noget om det at være »en mand«. I de lokale forhandlinger må man forholde sig til den dominerende diskurs på området og gå i dialog med den. Det vil sige, at diskursen er større end den lokale forhandling, og at diskursen i sig selv giver de begreber og metaforer, som vi bruger til at forstå os selv og verden med. Inden for denne teoretiske position tales om subjektivering, hvilket betyder at subjektet er underkastet en dominerende diskurs. De bliver subjekter gennem denne indlejring i diskursivt givne positioner.

Med fokus på sproget som konstituerende og konstruerende medie i den sociale konstruktion af viden og virkelighed, ses relationer i et sprogligt diskursivt system. Vi har kun adgang til *mening* og *betydning* gennem vores diskurser og kan derfor kun beskæftige os med dem. Den større diskursive kontekst indgår i arbejdet med et konkret system. Det fællesskabte og relationelle kan påvirkes gennem forhandlinger og handlinger.

Magt og diskurs følges ad, idet magten virker gennem de forskellige sandheder, den producerer og som definerer situationer. Ved at definere situationer gives et forhandlingsudspil til de andre deltagere i kommunikationen om at indtage bestemte subjektpositioner, og det er derfor vigtigt at

være opmærksom på, at der er en effekt af positionering, der rækker ud over den umiddelbare situation og person.

Den anden måde, forhandlingens område udvides på, er ved at undersøge menneskers handlinger. Dette er tematiseret som praksis, hvor handlinger ses i forhold til diskurser, sociale forhold og produktive eller andre aktiviteter. Her ses forhandlingerne, om end de er diskursivt påvirkede, som rettede mod faktiske problemer i den pågældende kontekst med dens aktuelle situation. Målet bliver at handle ændrende i den aktuelle livssituation på en måde, der udvikler denne i en for de involverede oplevet konstruktiv retning. Det handler om mål, der ligger uden for det egentligt psykologiske, nemlig øget livskvalitet gennem bedre livsvilkår og livsmuligheder. Effekten af dette skal måles i økonomiske og sociale udviklingsbegreber snarere end i psykologiske termer. En vigtig synsvinkel er om de igangsatte projekter er bæredygtige og om de faktisk bidrager til den økonomiske og sociale fremgang for fællesskabet. Dette har en tydelig politisk side, idet det handler om produktion og fordeling af goderne. Og om deltagelsesmuligheder for alle i communityet. På dette niveau tales om subjektivitet, der angår de (for-)handlemuligheder, den enkelte indgår i – og som bidrager til den fælles omformning af livsvilkårene.

I forbindelse med det onde kan dette bruges til at formulere et alternativ til essensorienterede teorier, der ser det onde som udtryk for en gentagelse af et indre mønster – en form for »ondskabens logik«. Derved gøres »ondskaben« forståelig, næsten hyggelig i en sproghandling, der medfører at vi kan være trygge, for nu forstår vi jo ondskabens væsen; dvs. at fornuften har sejret over dette væsen. Problemet i denne sproghandling er blot, at det onde også italesættes som et »uvæsen«, dvs. noget, der ikke er et rigtigt væsen, men dette anfægter ikke teorier, der ser det onde som en stadig gentagelse af et indre mønster, dvs. at mulighederne er givet på forhånd, i en historieløs gentagelse af de samme mønstre. Dette hænger endvidere sammen med en ekstrem udpegning af det andet, der ikke giver plads til forandring, idet handlinger ses som knyttede til individets indre og dermed givet på forhånd. Denne form for psykologi indtager således en ideologisk position som sandhedsskaber i kraft af sin fordelagtige position på den diskursive slagmark.

I et diskurspsykologisk perspektiv er mulighederne for forandring åbne og der ledes ikke efter et på forhånd givet mønster, samtidigt med at det vises, at man ikke kan forstå et fænomen løstrevet fra den sociale kontekst, det fortolkes inden for. Derved åbner denne form for psykologi for nye sproghandlinger – og bredere set en ny praksis –, hvor man ikke leder efter indre mønstre eller personlighedsfaktorer, men ser på fænomener som knyttet til konkrete kontekster. Dette åbner for en teori om at en stor del af de handlinger, vi beskriver som onde, er politisk bestemte i form af krige, fattigdom og undertrykkelse. Og dermed må opgaven for psykologien ændre sig fra at skabe »sandheder« til at deltage i udformningen af praksisser, der pragmatisk kan ses som værende forebyggende over for krig, vold, un-

dertrykkelse og fattigdom. I disse processer er diskursive kampe om udpegningen af det onde en meget vigtig proces.

Det »onde« knytter sig til politisk bestemte sociale fænomener som krig, tortur, undertrykkelse og fattigdom. Vi vil nu kort beskrive dette globalt og dernæst præsentere Turners teori om de praksisser, en væbnet konflikt kan tematiseres igennem for dernæst at eksemplificere ondskaben forstået som en konstruktion gennem et eksempel fra Peru.

Krige, undertrykkelse og fattigdom

Krig i dag er oftest borgerkrig, der omfatter etnisk udrensning. Dette er foranlediget af en øget kamp om områder med ressourcer. Som baggrund for disse krige ligger en øget trussel om fattigdom, der i en række tredjeverdenslande er forårsaget af lavere priser på verdensmarkedet for de varer, landene producerer. Dette har ført til forsøg med mere intensiv udnyttelse, ofte med økologisk ødelæggelse til følge. Strategien har i mange tilfælde ikke nyttet, idet de faldende priser alligevel betyder lavere indtjening og, som nævnt, øget kamp om de tilbageværende ressourcer. Følgerne er velkendte: lokale sammenbrud af økonomi, øget fattigdom, sult, usikkerhed, migration, etniske konflikter og politisk vold. Dette ses ikke mindst ved øget vold mod kvinder og børn og ved øget kriminalitet – i f.eks. Guatemala, hvor der er cirka dobbelt så mange indbyggere som her i Danmark, er der 13 mord om dagen. I Honduras anslås det, at flere hundrede gadebørn bliver dræbt hvert år. I en række lande sker der endvidere en ændring af moral og retsopfattelse, idet torturbødler og krigsherrer selv kan definere loven, mens fattige ingen retssikkerhed har.

Krige rettes i stadig større grad mod den fattige del af befolkningen, dels for at få herredømme over landområder, der allerede er beboet, og dels for at skræmme folk til »loyalitet« gennem terror i form af massakrer, tilfældige henrettelser, bortførelser, voldtægt og lignende fremfærd. Denne form for terror er ofte rettet mod meningsdannere i lokalsamfundet, dvs. ledere, lærere, præster, sundhedsarbejdere og andre. Herved får terroren en tydelig symbolsk side, der handler om at have retten til at definere, hvad der er rigtigt og må menes. Det er en psykologisk, ideologisk krigsførelse, der drejer sig om retten til at definere virkeligheden.

Ifølge officielle opgørelser har der efter 2. verdenskrig været omkring 160 krige i verden med mere end 24 millioner mennesker dræbt. Det estimerede reelle tal er mindst dobbelt så stort. Det anslås at 9 ud af 10 dræbte er civile, dvs. ikke mindst børn, kvinder og gamle. I 1996 opgjorde UNICEF tallet for børn, der var blevet dræbt i krige i de sidste ti år, til 2 millioner. Antallet af sårede og lemlæstede børn anslås til at være mindst 4 millioner, 1 million var blevet berøvet deres forældre og 12 millioner var blevet hjemløse (Pedersen 2002).

Ved overgangen til det nye årtusinde blev antallet af landminer i verden opgjort til 110 millioner – hvor hver eneste er i stand til at dræbe, blinde eller handikappe et menneske, ofte et barn.

De sociale og psykiske følger virkninger er enorme. Antallet af depressioner pga. krige og anden organiseret vold samt fattigdom og undertrykkelse vil vokse til at blive et stort problem – også økonomisk – for en lang række fattige lande i verden. Det er især fattige og marginaliserede, der er sårbare over for denne lidelse, og dermed er det ofte kvinder der rammes.

Det er således krige og folkedrab, der er den udløsende, umiddelbare årsag til reaktionerne, men bag denne årsag ligger de strukturelle forhold: fattigdom, sult, undertrykkelse og en skæv fordeling af ressourcerne lokalt og på verdensplan.

Det er bemærkelsesværdigt at krisepsykologien i den vestlige verden stort set ikke beskæftiger sig med dette. Ud af 135 studier, der undersøger følgerne af voldsomme belastninger – naturkatastrofer eller krige – omhandler kun 8 situationen i den tredje verden. Resten omhandler reaktionerne i vores del af verden, dog indbefattet nogle vedrørende flygtninges psykiske reaktioner (Pedersen 2002). Fordelingen af forskningsmæssig interesse er således særdeles tydelig globalt set, selvom de anførte problemer vel angår os alle i denne globaliserings tidsalder – ikke blot moralsk, men også økonomisk og sikkerhedsmæssigt.

Endvidere er de fleste studier udført med det Nordamerikansk udviklede begreb PTSD (efter-traumatisk stress reaktion), der oprindeligt blev udviklet til at diagnosticere hjemkomne Vietnamsoldaters (langt overvejende mænd) reaktioner i 1970'erne. Dette diagnosticeringsredskab er individualiserende og har ikke vist sig brugbart til at måle graden af social og personlig lidelse hos f.eks. fattige, overbelastede, måske voldtagne, kvinder på flugt i et tredjeverdensland. Disse folk befinder sig i en helt anden livssammenhæng på så mange måder, at det vestligt udviklede måleredskab i bedste fald bliver meningsløst, i værste fald et overgreb.

Endvidere er deres livssammenhæng ofte – som følge af den politiske vold – kendetegnet ved opløsning af familier og sociale netværk, ødelæggelse af den lokale økonomi, ødelæggelse af mulighederne for produktion (f.eks. landbrugsjord ødelagt pga. landminer eller bevidst forurening af vand), samt ved en voldsom ødelæggelse af sociale lokale værdier (f.eks. kan den mellem menneskelige tillid være systematisk ødelagt gennem anvendelse af angivere og lokale som bødler).

Problemet er at diagnosen PTSD individualiserer og forholder sig til de politiske livsvilkår og reaktionerne på disse som noget, der kan løses ved at give den enkelte psykoterapeutisk inspireret behandling. Men det kan man ikke – hvilket ofte skyldes at problemerne er politisk forårsagede og derfor må løses politisk. At fokusere på helbredelse i en snæver forstand vil betyde, at forståelsen af problemet flyttes væk fra brede indsatser inden for forebyggelse i form af uddannelse, social sikkerhed og opbygning af lo-

kalsamfundene til at udpege problemerne som udspringende af individuelle problemer funderet i personligheden. I forhold til Vietnamveteranerne i USA har en individualiserende forståelse af deres problemer tydeligvis ikke ført til en forbedring af deres problemer, som man har forsøgt at løse ved økonomisk kompensation og terapi. Derimod har den anvendte forståelse ført til at mange Vietnamveteraner i dag befinder sig blandt USA's hjemløse (Herman, 1997).

Når der anlægges en bredere tilgang til problemer relateret til vold og krig, er det stadig vigtigt at fokusere på det behandlingsmæssige aspekt, men forstået som en del af en større politisk, kulturel og religiøs praksis, og som derfor må være forankret i denne, for at den kan have nogen effekt.

En undersøgelse af brugen af alternativ medicin i Sverige (Berg & Blob, 1998) viste at den enkeltes oplevelse af sundhed var afhængig af vedkommendes livsanskuelse. De behandlingsforløb, der blev undersøgt, var effektive i de tilfælde, hvor de var i overensstemmelse med den enkeltes livsanskuelse.

Behandlernes livsanskuelser var præget af ikke-medicinske forklaringsmodeller, der var opbyggede omkring forestillinger om energier og kræfter. En persons oplevelse af velvære eller sygdom forklaredes ud fra balancen mellem disse kræfter. Behandlerens opgave var at udvirke harmoni mellem kræfterne ud fra et særligt kendskab til dem.

Mange af de personer, der opsøgte alternative behandlere, havde haft langvarig kontakt med det etablerede behandlingssystem. De følte sig dog ikke raske efter behandling eller de følte sig ikke taget alvorligt. Undersøgelsen viste, at en stor del af dem egentligt kun havde behov for menneskelig nærhed, dvs. en at tale med. Andre havde behov for at nogen tog deres symptomer alvorligt. Patienterne havde forskellige grunde til at opsøge de alternative behandlere, men fælles var, at de ikke havde tiltro til det etablerede sundhedssystem. Hovedparten af patienterne havde livsanskuelser med spirituelle eller religiøse elementer.

Undersøgelsen viste endvidere, at nogle lidelser lod sig behandle med alternative behandlingsmetoder. Dette var især lidelser som allergier og migræne. Det mest interessante i undersøgelsen var, at der kun blev opnået gode resultater, hvis der var overensstemmelse mellem behandlerens narrativ og patientens livsanskuelse. Hvis behandleren og patienten ikke brugte samme fortælling og dermed samme symboler til forklaring af symptomer og eventuelt af disses årsager, gav behandlingen ikke gode resultater.

Behandleren og patienten befandt sig således inden for den samme overordnede diskurs vedrørende krop og sundhed – eller behandleren inviterede patienten ind i et forklaringsunivers, der gav mening for patienten. Dette skete ofte gennem et meget komplekst interview af patienten, hvor dennes fortælling blev indsat i en overordnet forklaringsramme. Undersøgelsen konkluderede, at det var i denne samtale helbredelsen skete, fordi den skabte en fælles forklaring dvs. indskriver symptomerne i en fælles dis-

kurs. Herved skabes en samtale, der anerkender patientens fortælling ved at indskrive den i en større diskurs, og gør det i et konkret socialt fællesskab om denne forståelse.

Med hensyn til vores emne her, det onde, er det vigtigt at undersøge hvorledes det formuleres i en fælles diskursiv forhandling i konkrete sociale kontekster. Det kan ikke indsættes som en ydre kategorisering i form af en psykologisk teori, men det må undersøges, hvorledes denne kategorisering finder sted gennem forhandlinger og handlinger i konkrete sociale sammenhænge. Der må være tale om forklaringer, der giver mening og handlemuligheder for de involverede.

Det gode og det onde som praksis

Begreber som sygdom og det onde kan betragtes som en sproglig og social handling, der bruges i diskursive handlinger til at konstruere sig selv gennem en dikotomisk udpegning og positionering af det Andet. Men som ondskab og sygdom kan konstrueres gennem diskursive udpegninger, således kan fred og sundhed det også. Begreberne er som sagt ikke knyttet til det enkelte menneske, men noget der opstår mellem mennesker og som trives og udvikles mellem mennesker. I det følgende vil vi se hvordan udpegningen af det onde kan være medårsag til at eskalere volden under en borgerkrig, mens selvsamme udpegning kan have en konfliktløsende og fredsskabende effekt efter borgerkrigen. Begrebernes meningsløshed som andet end konstruktioner bliver derved anskueliggjort. Men før dette vil vi inddrage Victor Turners (1988) tanker om *det sociale drama*, som er en teori om de processuelle faser, en voldelig konflikt gennemløber.

Turner argumenterer for at en konflikt, som f.eks. krig, kan anskues som et socialt drama. Det sociale drama defineres som en isolerbar sekvens bestående af konfliktfyldt, konkurrerende og fjendtlig social interaktion, og er karakteriseret ved at tage form af en fortløbende proces, der strækker sig fra den aktuelle konflikt, der kan nå borgerkrigs-lignende stadier, til et rehabiliterende stadie, hvor deltagerne i konflikten forsøger at bilægge stridigheder og opnå fred.

Turners analyse viser, at konfliktens sidste faser er kendetegnet ved, at samfundet forsøger at afhjælpe konflikten. Det sker fra personlige råd til mere juridiske tiltag, gennem legitimering af nye konfliktløsningsmodeller til performancer. I denne fase foregår der ofte en vis selvransagelse blandt deltagerne, der udmønter sig i en kritik af de begivenheder, der ledte op til krisen. Fasen kan også indeholde et ofringsritual, hvor levende væsner eller værdiladede ting bliver identificeret som »det onde« og efterfølgende ofret, enten symbolsk eller konkret ved henrettelse eller forvisning. Ofringen har den effekt, at fjendskabet mellem de stridende parter bliver udtømt, idet »årsagen« til konflikten elimineres. »Det onde«, og dermed »årsagen«

til konflikten, er her sat i citationstegn, idet det/den, der er identificeret som årsagen til konflikten, ikke udsiger en sandhed uden for diskursen.

For at det, der identificeres som årsagen til konflikten, kan fremstå som et troværdigt »onde«, er det nødvendigt, at der fortælles meningsgivende narrativer om »det onde«, hvilket legitimerer udpegningen. Fasen er således kendetegnet ved, at folk forsøger at danne mening om konflikten gennem narrativer. Narrativerne fortælles eller handles ofte gennem performance af de folk, der i det givne samfund er specialister i ritualer, det kan f.eks. være præster eller domsmænd. Disse folk – de legitime meningsdannere – har magt i samfundet til at udpege årsagen til hændelserne (det være sig mennesker, dyr eller fænomener) og afstraffe, dræbe, eller udpege dem som farlige og få dem uddrevet fra samfundet. Volden personificeres til dyr, ting, mennesker eller abstrakte fænomener som et led i en proces, hvori folk forsøger at danne sig en mening om det skete og genoprette den symbolske orden igennem skabelsen af lokale, kollektive narrativer.

Der foregår således en kamp på den diskursive slagmark om at definere, hvem der har ret til at definere deres vold som legitim, og hvis vold der er illegitim. Turner peger her på, at forhandling om diskurser spiller en væsentlig rolle i en konflikts sidste faser, idet der gennem meningskabelsen med det hændte, skabes en mulighed for at afhjælpe konflikten, hvorved den sociale orden genoprettes.

Turner understreger, at det sociale drama ikke altid følger disse opstillede spilleregler. Dette forekommer f.eks. i de tilfælde hvor konsensus om begreberne er ødelagt, dvs. hvor man ikke længere tillægger et begreb fælles betydning, vil der som regel ikke opstå en genoprettelsesfase. Dette vil betyde, at folk ikke længere kan hengive sig til de samme »sandheds«skabende fortællinger og derfor vil være udelukket fra det kollektive fællesskab (Turner, 1988: 35).

Turners teori peger på to ting. Udpegningen af det onde kan både udtømme en konflikt og bilægge den, men kan også forårsage en igangsættelse af en ny konflikt med de/dem, der udpeges som »det onde«. Endvidere viser hans teori at en bilæggelse af problemstillingerne kun kan finde sted, hvis folk befinder sig inden for samme sandhedsskabende diskurs, præcis som føromtalt undersøgelse fra Sverige viste, at hvis behandling skal have en effekt, må patient og behandler tale ud fra samme diskurs.

Følgende eksempel viser hvorledes udpegningen af det onde kan bruges i forskellige sammenhænge afhængigt af den politiske kontekst.

Identifikation af »det onde«

Mellem 1980 og 1993 var Ayacucho departement i Peru centrum for borgerkrigen mellem den maoistisk inspirerede bevægelse *Sendero Luminoso* (Lysende Sti) og Perus regering. Lysende Sti opstod som en revolutionær

bevægelse på universitetet *La Universidad de San Cristóbal de Huamanga* i Ayacucho by, hvor Lysenes Stis leder, Abimael Guzman, underviste igennem mange år (Zirakzadeh, 1997). I løbet af 1980'erne udviklede Lysende Stis aktioner og regeringsmilitærets modangreb sig til en borgerkrig i det meste af Peru med et inferno af tortur, massakrer og forsvindinger, der på alle måder gik hårdest ud over landbefolkningen i departementet Ayacucho (Pedersen et al., 2001). Borgerkrigen medførte mere end 30.000 dræbte og forsvundne og 600.000 flygtninge i hele Peru. Alene i Ayacucho departement blev 10.000 mennesker dræbt eller forsvandt, mens omkring 180.000 personer flygtede, svarende til 36% af den totale befolkning. Endvidere døde mange af sult og sygdomme som følge af de elendige livsbetingelser, folk havde under borgerkrigen (del Pino, 1998). Ayacucho var det eneste departement, hvor befolkningen blev reduceret under borgerkrigen. Hvis man ser på Ayacucho som helhed, faldt befolkningstallet med 3,5%. Hvis man derimod udelukkende ser på landdistrikterne i Ayacucho departement, forsvandt 23,3% af befolkningen i disse områder (Degregori, 1998).

Både Lysende Sti, militæret og de paramilitære grupper slog bønderne ihjel ved tvivl om deres loyalitet, men også for, gennem skræk og rædsel, at kontrollere dem. Den ene dag blev landbefolkningen set som forrædere af Lysende Sti, mens de den næste dag var i fare for at blive dræbt af militæret. Ingen kunne vide sig sikker, og ingen kunne vide, hvem der var allieret, og hvem der var fjende (Gamara 2000). Samtidig benyttede landbefolkningen selv borgerkrigen til at rydde op i gamle konflikter: kvægtyr blev dræbt, utro ægtemænd henrettet, søn dræbte far, nabo dræbte nabo og lokalsamfund angreb andre lokalsamfund.

I dette inferno af vold udstedte Lysende Sti forbud mod kulturelle og religiøse praksisser. Forbudet omfattede også den ny evangeliske kirke, der ekspanderede voldsomt i Ayacucho under borgerkrigen og som derfor blev set som en trussel mod Lysende Stis revolution. Dette resulterede i, at medlemmer af den evangeliske kirke var blandt dem, der blev mest udsat for vold under borgerkrigen. Det var netop Lysende Stis vold over for den ny evangeliske kirke, der fik kirken til at reagere relativt hurtigt mod Lysende Sti (del Pino, 1998), hvilket resulterede i »*a not-so-holy-war that concluded with the triumph of the Evangelicals*« (Degregori, i Apel 1998). Kampen var baseret på religiøse lignelser fra Biblen, hvor Gud pålægger folk at kæmpe mod »det onde« forstået som Antikrist. Formålet var at slå senderisterne (aktive i Lysende Sti) ihjel for at eliminere ondskaben (Starn, 1998).

Ovenstående viser hvordan en diskurs, der hviler på en essensialisering af det onde, kan benyttes til at indgå i en krig. Ved at henvise til at krigen er pålagt af Gud, får evangelisterne en legitimitet til at deltage. Endvidere fraskrives deltagelse i krigen politiske årsager, og dermed behøver deres deltagelse heller ikke at begrundes i politiske argumenter. Ved at forestille sig at man eliminerer ondskab ved at dræbe folk, der i en andetgørelse ka-

tegoriseres som det onde, fremstiller evangelisterne sig selv som det gode, og som forudsætningen for at det gode ikke ødelægges af det ondes tilstedeværelse.

Efter borgerkrigens ophør benyttes samme retorik stadig af den ny evangeliske kirke. Konsekvensen af retorikken har nu blot ændret sig fra at være en udpegning af »det onde« der legitimerede aktiv deltagelse i krigen, til at være en udpegning af »det onde«, der iværksætter en bilæggelse af konflikten, indlemmelse af udstødte i gruppen samt en healing af den skyld og skam, der kunne være forbundet med deltagelsen i krigen.

Interviewer: Men den evangeliske kirke har kæmpet mod senderisterne?

Prædikanten: Når de kommer i hæren skal de dræbe senderisterne, de skal gøre hvad autoriteterne siger, men de har ikke intentionen om at dræbe. Guds ord siger, at man ikke må slå ihjel. Men det er obligatorisk. Pga. forpligtelse gør vi det. Det er sendebud fra Herren. Det er Guds retfærdighed. Jeg gør det ikke med mit hjerte, men af pligt gør jeg det. Det kan enhver se. Men mange var i patruljer, det er vores pligt at dræbe, det siger de, men mit hjerte dræber ikke.

Interviewer: Men folk som har været senderister, kan de også komme?

Prædikanten: Også dem!

Interviewer: Og hvis der er en person, der siger offentligt, at han var senderist, accepterer samfundet det så?

Prædikanten: Ja, hvorfor ikke. Herren kan tilgive dette, folk ændrer sig når de først møder Herren. Kirken er som en stor familie.

Det interessante i ovenstående citat er, at prædikanten forklarer, hvordan evangelisterne var nødt til at deltage i kampen mod senderisterne. Ikke fordi de havde lyst til det, men fordi de var tvunget til det af både militær og af Gud. De har således ikke noget valg og derfor intet ansvar for deres handlinger. Og ved at henvise til at kampen var obligatorisk, fratager han både sig selv og de andre evangelister den skyld, der er forbundet med det at dræbe. Prædikanten skaber på den vis et narrativ, der er meningsskabende, for både den enkelte og for kollektivet.

At evangelisterne var pålagt af Gud at kæmpe mod senderisterne, kan betyde, at borgerkrigen kan tolkes som en hellig krig, hvor det var illegitimt at slå ihjel, men hvor folk tilgives de gerninger, de gjorde, fordi de *ikke* kæmpede med hjertet, da det var sendebuddet fra Herren, der pålagde evangelisterne at dræbe. Men tilgivelsen forudsætter netop et rent hjerte, som prædikanten fortæller det i citatet, da Guds befaling er, at det er forbudt at dræbe. Indirekte ligger der i dette, at de, der dræber med hjertet, kan identificeres som »det onde« – her senderisterne, der i prædikantens fortælling er den gruppe i samfundet, som bærer ansvaret for borgerkrigen.

Prædikantens historie hviler ganske vist på en essensialiseret forståelse af »det onde« og kan umiddelbart fortolkes som en personificeret udpegning knyttet til konkrete individer – senderisterne. Men går vi tættere på citatet, vil man opdage at udpegningen er knyttet til en abstrakt metafor om senderisterne, snarere end til konkrete individer. Mange af dem, der tidligere var senderister, er nu evangelister. Ved at udpege senderisterne, forstået som en konkret og virkelig gruppe, ville mange af evangelisterne jo rationelt set udpege sig selv som »det onde«. Det giver således ikke mening for kirken at knytte ondskaben til personer, da de selv ville komme under denne ondskabens kategori. I stedet bliver italesættelsen af »det onde« en form for abstrakt udpegning, der er knyttet til et religiøst fænomen i abstrakt form.

Ovenstående tydeliggør ikke blot hvorledes ondskab er et konstrueret fænomen, der knytter sig til hvem, der har magten til at udsige hvem og hvad der er ondt. Men det viser os også at en dekonstruktion af fænomenet ondskab ikke i sig selv fører nogle vegne. Dekonstruktionen må være knyttet til en analyse af hvilke konsekvenser italesættelsen af ondskab har. Som eksemplet viser er konsekvenserne af brugen af en udpegning af »det onde« forskellig afhængig af den politiske kontekst og det bliver derfor vigtigt at forstå kontekstens betydning i forhold til den proces, hvori konstruktionen af begrebet »ondskab« finder sted.

Konklusion og perspektiver

En marginaliserende og undertrykkende diskurs står aldrig alene. Den er betinget af institutioner der understøtter og legitimerer sandhedsværdien af diskursen. Inden for ovennævnte diskurs om ondskab er psykologien og specielt populærpsykologien, en institution der i høj grad bærer en del af ansvaret for at underbygge ondskabsdiskursens sandhedsværdi. Som denne artikel har vist, kan det være problematisk at benytte denne psykologiens essenstænkning, idet den kan benyttes som legitimering af handlinger af voldelig karakter.

Hvis vi som foreslået i denne artikel forstår ondskab inden for et diskurspsykologisk begrebsapparat, ser vi at ondskab er en konstruktion, der benyttes til at udpege, positionere og legitimere handlinger. Ondskab er ikke i sig selv, men opstår i relationen mellem mennesker igennem deres sproglige handlinger. Det giver i denne sammenhæng ikke mening at tale om hvem der er de onde og hvem der er de gode, da en sådan udpegning blot ville være en reproduktion af ondskabs-diskursen.

Derimod er det processerne i den diskursive kamp om udpegningen af det onde, som vi skal være opmærksomme på. Vi må anlægge et magtkritisk perspektiv, der ikke blot dekonstruerer magtens sandhedsværdi – ved at tage afstand fra diskursens støttepunkter og indse det fejlagtige i simpel

kategorisering af mennesket og verden – men som også aktivt udfordrer magtens fordeling ved at italesætte andre konstruktioner af sandheden, der kan føre til en reduktion af en undertrykkende og marginaliserende positionering.

Når man ser ondskab på denne måde, åbner det op for vigtigheden af at andre former for videnskab og ideologi kommer på banen end den psykologiske og religionerne. Vi er som forskere nødsaget til at udfordre den retorik og dermed de diskurser, som der bygges op omkring verdens uretfærdigheder. Vi har som forskere et ansvar for at vores stemme også lader sig høre på denne diskursive slagmark. Essensgørelsen har haft meget gode vilkår i mange år og har i den henseende bidraget med forklaringsmodeller på ondskab. Men i stedet for at føre til en reduktion af brutale handlinger som vold, krig og tortur, har teorierne haft en legitimerende effekt på disse.

Vi må erkende at psykologiske teorier såvel som andre teorier har en politisk værdi i sig selv. En underkendelse af dette vil kunne føre til et misbrug af teorierne, til fordel for en institutionaliseret form for undertrykkelse der fx begrundes ud fra psykologiske diskurser. For at modvirke dette, er det væsentligt først og fremmest at anerkende den politiske magt, der ligger til rådighed i teorierne, og at disse bruges i en aktiv kamp for at reducere marginaliseringen, undertrykkelsen og fattigdommen. Som forskere har vi derfor et ansvar for ikke blot at skrive til hinanden i små koncentriske cirkler, med anerkendelse og gage som mål, men i stedet empower os selv og hinanden og aktivt drage fordel af den sandhedsskabende legitimitetsværdi, der er knyttet til videnskaben og benytte den som et redskab i en eliminering af vold og krig.

Dette redskab kunne fx bestå i at anlægge et community psykologisk perspektiv, idet denne teori åbner op for at forstå problemstillinger som politisk og strukturelt funderet, snarere end knyttet til individuelle symptomer. Gennem denne brug kunne vi i samarbejde med de marginaliserede, undertrykte og fattige være med til at udforme praksisser, der kan være af forebyggende karakter i forhold til netop vold, krig og fattigdom.

Community psykologi er som fagområde aktivt handlende, både som forskning og som baggrund for intervention, idet den beskæftiger sig med ændringsprocesser af konkrete problemer, som mennesker oplever at have i deres daglige livspraksis. Ud fra dette procesbegreb (i stedet for en mere statisk opfattelse af det som et mønster eller en struktur) bliver ændring af strukturelle forhold meget centralt, idet det er handlinger og diskursens processuelle tilblivelse, der bliver det interessante.

Community psykologien forsøger således ikke blot at begribe det komplekse samspil mellem diskurs, handling, materialitet og subjekt, men ønsker også aktivt at deltage i dette samspil, ved at have fokus på ændringer. I dette forsøg trækkes der på teori inden for international udvikling, idet denne retning har udviklet sig til at være en interventionsform, der søger forandring og udvikling af de mest marginaliserede grupper. Dette gøres

via et helhedssyn, hvor man har erkendt, at nok kan udvikling og forandring komme fra neden (bottom-up), men at denne samtidig kan faciliteres gennem igangsætning af ændringsprocesser på alle niveauer af samfundet. Som et alternativ til brugen af begreber som sygdom, sundhed og behandling benyttes udviklingsforskningens termer som projekt, proces, marginalisering, empowerment, udvikling og forandring. Ved at trække på denne forsknings- og interventionsretning opnår community psykologien endvidere den fordel direkte at kunne implementere metoder og teorier, der er udviklet til at kunne rumme diversitet inden for alle dens former og samtidig være så fleksibel i dens struktur, at den kan formes til at være kulturelt genkendelig i forskellige kontekster.

LITTERATUR

- ADORNO, T.W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVINSON, D.J. & SANFORD, R.N. (1950): *The Authoritarian Personality*. New York: Wiley Science Editions.
- ANDERSEN, J. N. (2002): Uhyret findes i os alle. I: Rasmussen, K.S. et al. (red.): *Tortur*. København; Dansk Røde Kors.
- APEL, K. (Ed.) (1998): *Perfil Region Sur Ayacucho – Huancavelica*. Peru: SNV.
- BERG, M. & BLOB, M (1998): *Vem tar vem: en studie i alternativ medicin och hälsa*. Un publ. Uppsats i Religionssociologi. Teologiska institut. Universitetet i Lund.
- DAS, V. (Ed.) (2001): *Remaking a World – Violence, Social Suffering, and Recovery*. University of California Press.
- DEGREGORI, C.I. (1998): »Harvesting Storms: Peasant Rondas and the Defeat of Sendero Luminoso in Ayacucho«. I: Stern, Steve J. (Ed.): *Shining and Other Paths. War and Society in Peru 1980-1995*. Durham: Duke University Press.
- del PINO, P. (1998): Family, Culture and »Revolution«: Everyday Life with Sendero Luminoso. I: Stern, Steven (ed.) (1998): *Shining and other Paths – War and Society in Peru, 1980-1995*. Durham: Duke University Press.
- FOUCAULT, M. (1973): *»The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences«* New York: Random House.
- GAMARA, J. (2000): (unpublished paper) *»Salud Mental y Sociedad«* IPAZ, Ayacucho, Peru.
- HERMAN, J. L. (1997): *»Trauma and Recovery«*. Pandora, Oram Publishers Ltd.
- KLEINMAN, A., DAS, V. & LOCK, M. (Eds.) (1997): *Social Suffering*. University of California Press.
- LEE, C. & OWENS, R.G. (2002): *The Psychology of Men's Health*. Buckingham: Open University Press.
- PEDERSEN, D. (2002): Political violence, ethnic conflict, and contemporary wars: broad implications for health and social well-being. *Social Science & Medicine*. 55. side 175-190.
- PEDERSEN, D., GAMARA, J., PLANAS, M. E. & ERRÁZURIZ, C. (2001): *Violencia Política y Salud en las Comunidades Alto-Andinas de Ayacucho, Perú*. University of Montreal.
- ROSE, N. (1999): *Governing the Soul – The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.
- SAMPSON, E.E. (1999): *Dealing with Differences*. Fort Worth: Harcourt College Publishers.

- STAINTON ROGERS, W. & STAINTON ROGERS, R. (2001): *The Psychology of Gender and Sexuality*. Buckingham: Open University Press.
- STARN, O. (1998): »Villagers at Arms«. I: *Shining and other Paths – War and Society in Peru, 1980-1995*. Durham: Duke University Press.
- TURNER, V. (1988): *The Anthropology of Performance*. New York: Paj Publications.
- ZIRAKZADEH, C.E. (1997): *Social Movements in Politics – A Comparative Study*. London: Longman.